

Мырзаберген МАЛБАҚОВ
Аябек БАЙНИЯЗОВ

«ТҮРІК ТІЛІ» ЖӘНЕ «ТҮРКІ ТІЛДЕРІ» ҰҒЫМДАРЫ ТУРАЛЫ

В статье рассматривается историческая роль, специфические значения и понятия системы классификации названий «турецкий язык» и «тюркские языки».

Makalede Türk lehçelerinin sınıflandırılmasında Türk Dili ve Türk Dilleri terimlerinin kavram açısından anlamı ve özelliği, tarihi gelişim sırasındaki yeri incelenmektedir.

Түркия ғалымы профессор Хасан Ерен «Түрікше сөздік» еңбегінің 1988 жылы шығарылған сегізінші басылымының алғысөзінде осы мәселе туралы кеңінен сөз еткен еді. Ғалымның пікірі бойынша, түрік тілі «түркіменше», «татарша», «башқұрша» тәрізді жеке-жеке тармақтарға бөлініп отыр және оларға ғылыми ортада «леһче» (немесе «диалект») атауы беріліп жүр. Алайда, соңғы жылдары Еуропа мемлекеттерінде «түрік леһчелерінің» орнына «түркі тілдері» атауы қолданылып отырғаны байқалады [1.IX]. В.В.Радлов айтқандай, дәл түрік тіліндей дүниеде ең кең аумақты алып отырған тіл жоқ. Сол себепті, мұндай тілде жекелеген дыбыстық, грамматикалық, лексикалық айырмашылықтардың болуы табиғи құбылыс. Алайда аталған өзгешеліктердің аттары түркімен, татар, башқұрт, өзбек тәрізді түрік тілінің тармақтары арасында түсінісуге келмейтіндей жағдайға жетпегендігі белгілі. Демек, түркімен, татар, башқұрт, өзбек тәрізді түрік леһчелерін тіл деп санау қателік болады. Сондықтан да түрік диалектологиясының негізін салушы В.В.Радлов өзінің барлық еңбектерінде де түрік тілінің жоғарыда аталған тармақтарын «леһче» ретінде бағалаған. Мәселен, ғалым өзінің ескі және жаңа түрік леһчелерін қамтыған үлкен сөздігіне «Опыт словаря тюркских наречий» [2] атауын берген еді және оның немісше аудармасы ретінде диалект терминін қолданған болатын. В.В.Радловтан бұрын ескі және жаңа түрік леһчелерін қамтыған салыстырмалы сөздік түзген Лазар Будагов та өз еңбегін *сравнительный словарь турецко-татарских наречий* [3] деп атаған еді. Белгілі орыс түркітанушысы П.М.Мелиоранский де өзінің барлық еңбектерінде *наречие* атауын қолданатын-ды. Белгілі мажар түркітанушысы Ю.Немет (Jules Nemeth) те өз еңбектерінде аталмыш ұғымды *lehcе* мәнінде қолданып келген еді. Алайда, кеңестік социалистік республикалар одағында В.В.Радлов қайтыс болғаннан кейінгі кезеңде «түркі тілдері» атауы орын ала бастады. Мысалы, 1926 жылы Баку қаласында өткен бірінші түркологиялық конгресте түрік леһчелері тілдер ретінде танылды. Кеңес үкіметінде қолданылған осы терминология кейін Еуропа мемлекеттерінде де кең тарала бастады» [1.IX]. В.Бартольд «түркі тілдеріне түркі атауын берген арабтар» деген қисын ұсынады. Оның жазуы бойынша, 7-8 ғасырларда түріктер арабтармен соғысқан. Кейін түріктердің тіліне ұқсайтын тілдерге арабтар «*түрки*» яғни *түркі* деген атауды қолданған. Профессор Хасан Ереннің айтуынша, қалай

болғанда да, ескі түркі жазбаларында нақты бір түркі тайпасының атауы ретінде қолданылған түрік атауы кейін бүкіл түркілерге қатысты қолданыла бастаған.

Белгілі түркітанушылар Ә.Қайдар мен М.Оразов та көне тарихтан бері қолданылған *түрк* сөзі қазіргі таңда жаңа мазмұнға ие болған *түрк*, *түрік*, *түркі* атауларының түп-төркіні екендігін жазады [4. 6-7].

Араб тіліндегі «леһче» сөзі әуел баста *жергілікті айтылым, сөйленім* деген мағынадан туындап, кейін бір үлкен тілдің тарихи, аймақтық, саяси себептерге байланысты дыбыстық, сөзжасамдық және сөз құрамы жағынан жергілікті айтылым, сөйленім ерекшеліктері мол жеке тармағы мағынасына, яғни диалект мағынасына дамыған. Бұл термин туралы профессор З.Коркмаз былай деп жазады: «леһче (нем., фр., ағ. *диалект*). Бір тілдің тарихи, саяси, мәдени, себептерге, өзгеше аймақтарда, түрлі уақыт кезеңдерінде дыбыс жүйесі, сөзжасам және сөз қазынасы жағынан пайда болған маңызды ерекшеліктерімен бір-бірінен айрылатын түрік тілінің Анадолы, Азери, Өзбек, Қазақ, Қырғыз, Түркімен леһчелері тәрізді жеке тармағы. Жүйелік, құрылымдық жақтан леһчелерді бір-біріне жақын немесе алыс леһчелерге айыратынымыздай, оларды ерекшеліктердегі ортақтық тұрғысынан да топ-топқа ажырата аламыз. Оның үстіне, якут және чуваш леһчелері түрік тілінен тым ерте бөлінген тармақтар болғандықтан, олар Түркия түрікшесі мен өзге түрік леһчелерінен алшақтау. Тілдегі айырмашылықтар өте тереңге кетеді. Азери мен түркімен леһчелері түркия түрікшесіне жақын леһчелер. Түрікшешің солтүстік-батыс (қышпак), оңтүстік-батыс (оғыз-түркімен) және шығыс леһчелері тәрізді үш тобы бар» [5. 107]. Түрік ғалымы Р.Арат өзінің 1953 жылғы «Түрік шивелерінің жіктелімі» атты еңбегінде түркі тілдеріне кіретін тілдердің барлығына шиве атын беріп, леһче (диалект) атауын тек чуваш пен якут тілдеріне қатысты ғана қолданған-ды» [6.59-139]. Профессор З.Коркмаз осман түрікшесінде қолданылған *шиве* терминіне қатысты: «бір тілдің немесе леһченің ішіндегі жергілікті шағын аумақта бір-бірінен аздық-көпті айырмашылығы болатын түркия түрікшесінің *стамбұл, айдын, кония, тасра, анадолы, румелі говорлары* тәрізді сөйлесім, айтылым түрлері» деген түсінік береді. Демек, түркі тілдеріне кіретін тілдердің барлығына шиве атын берудің қателігі айдан анық.

Профессор Хасан Ерен Еуропа мен Азиядағы алып аумақта қоныстанған жүз миллионнан астам халықты құрайтын тіл тобының жекелеген топшаларға айрылуы табиғи екенін жаза отырып, «алайда, қазіргі түркі сөйленістерінің арасындағы көзге түсетін айырмашылықтар бұл тілдердің *бір ана тілден шыққандығы* туралы шындықты жоққа шығара алмайды. Әрине, түрік атауының ескі бір заманда шыққандығы анық. Алайда, ол атаудың Вильгельм Бартольдтың пікірі бойынша, алтыншы ғасырдан арғы кезеңде қолданылғандығы туралы дерек жоқ. Алайда, бұл одан бұрын қолданылған жоқ дегендік емес» - дейді.

Қазіргі түркі топтарының бірлескен бұл ортақ тілін түрік тіл білімінде *Ана Түрікше* деп атайды. Бұл ана тіл қолданылатын аймақтар мен елдер түркілердің «ана жұрты» саналады. Түрік ғалымдары «ана жұрт», «ана түрікше» ұғымдарын жалшы алғанда, ескі, байырғы кезеңге, бағзы заманға қатысты қолданады. Әрине, ескі түркі жазбалары түрік тілінің кемелденген тіл екенін көрсетіп отыр. Демек, осы жағдайға келгенше, тіл ұзақ даму сатыларынан өткен. Кейбір ғылыми пайымдаулар бойынша, түріктер бұдан төрт мың жыл бұрын өздерінің ана жұрттарынан жайыла, тарала бастаған.

Дегенмен, ескі түркідегі *тур* (төл, өсіп-өну), *түремек/төрмек* (көбеймек, тұқымы көбеймек) сөзқолданымдары, ескі шумер тіліндегі «тұқым, ұл, бала» мәніндегі *тур* сөзі бұдан да алыс уақытты меңзейді. Шумер және түрік тілдерінің ежелгі байланыстары мәселесімен 1947 жылдан бері айналысып келе жатқан зерттеуші, Вашингтон, Пенсильвания университеттерінде жұмыс жасаған, шумер-түрік мәселесі бойынша талай халықаралық жиындарда, осы сала бойынша ең беделді ғалымдардан жинақталған ғылыми орталарда баяндама жасаған танымал тілші-ғалым Осман Недим Туна ескі шумер тіліндегі мәтіндердегі түрік тілінен енген кірме сөздер құрамын (168 сөз) анықтай отырып, түріктердің біздің заманымыздан бұрынғы 3500 жыл көлемінде (ескі шумер жазбалары заманында), яғни қазіргі кезеңнен 5500 жыл бұрынғы кезде қазіргі Түркияның шығысында тұрғандығын, сол кездің өзінде түрік тілінде өзара ерекшеленетін екі топтың (шығыс түркі, батыс түркі) болғандығын дәлелдеген еді [7.47]. Ғалымның әлем тілдерінің даму заңдылықтарын ескере отырып түзген глоттохронологиясы бойынша, ешқандай диалектіге бөлінбейтін «алғашқы түрікше» немесе «ана түрікше» тілдің жалшы жасы бұдан екі есе әріге кетеді. Яғни шамамен он бір мың жылды құрайды. Аталған жайттарды ескеріп қарайтын болсақ, түркі тілдер тобының қолданым уақытының біз білетін *көне түркі жазбалары* заманынан әлдеқайда ұзаққа баратынын байқауға болады. Демек, тарих сахнасына тым ерте шыққан түркілер мен түркі тілдері ұзақ даму сатыларынан өткен. Даму атаулының сандық өзгерістермен қатар сапалық өзгерістерге де алып келетіні ақиқат.

Біріншіден, жоғарыда сөз болған арғы тарихты айтпағанның өзінде, М.Қашқаридің «Диван Лұғат ат-Түрік» сөздігі жазылған XI ғасырдағы «түрік» атанған тайпалар мен түрік тілі және XXI ғасырдағы түркі ұлттары мен түркі тілдері арасында өте үлкен айырма бар. XI ғасырдағы бәріне ортақ түрік атауымен аталатын тайпалардың тілдері арасындағы диалектологиялық айырмашылықтар мен XXI ғасырдағы түркі халықтарының тілдері арасындағы тілдік айырмашылықтардың дәреже-деңгейін салыстыру мүмкін емес. Әуел баста ортақ бір тілдік негізден таралғанмен арада өткен мың жылдық уақыт ішінде түркі әлемінде көп өзгерістер болды. Бір кездегі шағын тайпалар тұтас ұлыстар мен ұлттарға айналды. Жеке-жеке өз мемлекеттерін құрып отыр. Мың жыл ішіндегі соғыс пен бейбітшілік алма-кезек ауысқан

тарихи дәуірлер мен кезеңдерде, алуан түрлі аумақтық, аймақтық, экономикалық, саяси себептерге байланысты көп өзгерістер болды. Тұтас қоғамдық формациялар ауысты.

Екіншіден, түркі тілдері алуан түрлі тілдік ортада өмір сүріп келді. Мәселен, түрік тіліне араб және парсы тілдерінің, сондай-ақ, славян тілдерінің, Жерорта теңізі бассейнінде грек және итальян тілдері тәрізді еуропалық тілдерінің айтарлықтай әсері болды. Орта ғасырларда әсіресе бірегей ислам мәдениетіне кіретін араб, парсы тілдерінің бір-біріне әсері мол болды. Көне мәдениеттің иесі болып табылатын ежелгі иран тілдерінің өздері ортақ ислам мәдениетінің аясында араб тілінің зор ықпалына түсіп, арабыланып кетті. Түрік тілінің сөз қазынасында да араб тілінің әсері айқын байқалады. Орта Азиядағы өзбек ұлтының құрамында иран тектес халықтар өкілдерінің мол болуы, сондай-ақ, ерте орта ғасырдан бері ислам мәдениетінің негізгі ошақтары саналатын мекен болғандықтан, өзбек тіліне де араб және иран тілдерінің әсері зор болды. Қазақ тілінің XVIII ғасырдан бастап орыс тілінің ықпалына түсуі оның лексикасында орыс тілі элементтерінің, орыс тілі арқылы енген еуропалық тілдер элементтерінің молаюына әкелді. Бұл жағдай әсіресе бір мемлекет құрамында болған, әрі славяндық мәдениет басым болған Кеңес үкіметі кезеңінде шарықтау шегіне жетті. Татар, башқұрт тілдері де осы тәрізді ықпалдың әсеріне ұшырады. Түркі тілдері арасында шекаралас аймақтардағы ареалдық байланыстар болғанмен, ұзақ жылдар бойы мемлекеттік деңгейдегі тікелей, төтенше терең тілдік қатынастардың болмауы да түркіаралық тілдік интеграцияға кедергі келтірді. Осындай тілдік жағдаят түркі тілдері арасындағы айырмашылықтарды айтарлықтай күшейтіп жіберді.

Үшіншіден, әлемдік тілдердің тарихи даму жолында қалыптасқан өзіндік жіктемелік жүйесі бар. Мәселен, орыс тілі - славян тілдері құрамына кіреді. Түрік тілі - түркі тілдерінің құрамында. Яғни славян тілдерімен деңгейлес құрылым – түркі тілдері. Орыс тілімен деңгейлес тіл – түрік тілі. Орыс тілінің бастан өткерген тарихи даму жолы түрік тілінің тарихындай ұзаққа кетпесе де, жіктемелік жүйе бойынша олар бір қатарда болады. Демек, **түрік тілі** мен **түркі тілдері** - әр түрлі иерархиялық сатыдағы ұғымдар.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Türkçe sözlük. 2 cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 549. 1988.
2. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. 4 тома, 8 книг. СПб., 1888-1911.
3. Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. СПб., 1869-1871.
4. Қайдаров Ә. Оразов М. Түркітануға кіріспе. Алматы: «Арыс» баспасы, 2004. – 360.
5. Korkmaz Z. Gramer terimleri sözlüğü. Ankara: TDK Yayınları: 575, 1992. – 212.
6. Arat R.R. Türk Şivelerinin Tasnifi. Türkiyat Mecmuası-X. İstanbul, 1953.
7. Tuna O.N. Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi. Ankara: TDK Yay., 1990.

REZUME

MALBAKOV M. (Almaty)

BAINIYAZOV A. (Turkistan)

ABOUT CONCEPTS «TURKISH LANGUAGE» AND «TURKIC LANGUAGES»

This article deals with the historical role, specific meaning and concept of the classification systems title «Turkish language» and «Turkic languages».